

- 14 Goroshko E.I. Integrativnaya model' svobodnogo assotsiativnogo eksperimenta. – Har'kov-Moskva. 2001. – 320 s.
- 15 Russkiy assotsiativnyj slovar'. //Pod red. Yu.N.Karaulova i dr. – T. 1. M.,1994.
- 16 D.Kiss and others. The Associative Thesaurus of English. – Minnesota, 1972. – 654 p.
- 17 Leont'ev A.A. Slovar' assotsiativnyh norm russkogo yazyka. – M.: MGU, 1977. – 194 s.
- 18 Ufimtseva N.V. Yazykovoe soznanie i obraz mira slavyan. // Yazykovoe soznanie i obraz mira. – M., IYa RAN, 2000. – S. 207-219.
- 19 Zalevskaya A.A. Mezhyazykovye sopostavleniya v psiholingvistike. – Kalinin: KGU, 1980. – 88 s.

ӘОЖ 81'366

С.М. Иманқұлова, Ш.Ә. Рамазанова
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ ф.ғ.к. доценті, Қазақстан, Алматы қ.
E-mail: shaigul69@mail.ru, isalta_69@mail.ru

Рай категориясын танудағы ерекшеліктер

Мақалада етістіктің негізгі грамматикалық категорияларының бірі – райды танудағы ғалымдардың ой-пікірлері талданады. Кез келген сөйлемде оқиға, жағдайға қатысты алуан түрлі модальдік реңк болады. Модальділік реңк түрлі жағдайларға байланысты сөйлеушінің көңіл-күйіне қатысты өзгеріп отырады. Мысалы, қимыл иесінің объективті құбылысқа деген тілек-ниеті, өтініші немесе шарты және т.б. кейде шынайы көрініс тапса, кейде неғайбіл болып көрінуі мүмкін. Сондай-ақ лексикалық модальділік пен грамматикалық модальділік туралы сөз етіледі. Сөйлемнің модальділігі айтылған ой-пікірге толықтай қатысты болса, райдың модальділігі етістік баяндауышқа қатысты болатындығы айтылады. Қазақ тілі грамматикасының бастауы болған түркітанушы ғалым В.В. Катаринский мен қазақ тіл білімінің негізін қалаушы ғалым А. Байтұрсынұлының еңбектеріндегі рай түрлері, оған берілген анықтамалар, мысалдар салыстырыла отырып талданады. Екі ғалымның рай категориясын танудағы пікір ұқсастықтары мысалдар арқылы көрсетіледі.

Түйінді сөздер: рай категориясы, әркілі көзқарастар, модальдік реңк, В.В. Катаринский, А. Байтұрсынұлы.

С.М. Иманқұлова, Ш.А. Рамазанова
Особенности познания категории наклонения

В статье анализируются научные изыскания и основные идеи исследователей о познании категории наклонения. Существуют различные модальные оттенки, связанные с действием и событием в различных предложениях. В условиях различных речевых ситуаций модальный оттенок может меняться, что непосредственно связано с чувствами и эмоциями говорящего. Например, желание, намерение и просьба действующего лица по отношению к объективной действительности в одних случаях могут реально отражать какую-либо ситуацию, в других – оставаться неопределенными и сомнительными. Кроме того, в статье рассматриваются лексическая и грамматическая модальность. Модальность предложения относится ко всем сторонам высказывания, модальность наклонения – специально к глаголу, к сказуемому.

Авторы подтверждают свои выводы на основе сравнительного изучения видов наклонений, их определений и приведенных примеров в трудах В.В. Катаринского и А. Байтұрсынұлы. В статье посредством примеров сопоставляются точки зрения двух ученых в познании категории наклонения глагола. Опираясь на сопоставительный анализ, авторы статьи приводят свои выводы о познании категории наклонения.

Ключевые слова: категория наклонения, различные точки зрения, модальный оттенок, В.В. Катаринский, А. Байтұрсынұлы.

S.M. Ymankulova, ZH.A. Ramazanova
Features of knowledge of category mood

The article analyzes the scientific evidence and the basic ideas of the researchers on the knowledge categories of mood. There are various shades of modal-related activities and events in various proposals. Under different speech situations modal shade can vary, ask for anything directly related to the feelings and emotions of the speaker. For example, desire, intention and asked the actor to the objective reality in some cases, may actually reflect a situation, in others - remain uncertain and questionable. In addition, the article examines the lexical and grammatical modality. If the offer is fully connected to the idea where it says modality proposal, modality mood will be associated with a verb predicate. The authors confirm its conclusions on the basis of a comparative study of moods, their definitions and examples given in the works of V.V. Katarinsky and A. Baytursynuly. In the article by way of example are compared in terms of two scientists in understanding the category of verb. Based on a comparative analysis, the author gives his conclusions on the knowledge categories of mood.

Keywords: Category moods, different views, modal shade, V.V. Katarinsky, A. Baytursynuly.

Етістіктің ең негізгі грамматикалық категорияларының бірі – рай. Рай категориясы қимылдың шындыққа қатынасын, яғни іс-әрекеттің іске асу мүмкіндігіне сөйлеушінің көзқарасын білдіреді. Сөйлеушінің айтылатын ой немесе

хабарға көңіл-күй жайлары немесе оның анықтығы, шындығы, жорамал, күңгірттігі модальдік реңк арқылы беріледі. Мысалы, *жазсыншы, жазсайшы, жазсаңызшы, жазсаңдаршы, қарар ма едім, күтер ме екенмін, қарасамшы, менің*

күткім келеді, сөйлесін т.б. етістік формаларында өзіне ғана тән, өзгелерінде жоқ модальдік реңк байқалады. Модальділік реңк түрлі жағдайларға байланысты сөйлеушінің көңіл-күйіне қатысты өзгеріп отырады. Мысалы, қимыл иесінің объективті құбылысқа деген тілек-ниеті, өтініші немесе шарты және т.б. кейде шынайы көрініс тапса, кейде неғайбыл болып көрінуі мүмкін.

Түркітанушы ғалым Р.А. Будагов «Введение в науку о языке» еңбегінде [1, 354 б.] модальдікті білдіру амалдарын грамматикалық және лексикалық тәсіл деп екіге ажыратып алу керектігін айтады. Лексикалық модальділікке (*мүмкін, міндетті түрде, бәсе, бәлкі, әрине, әлбетте, сөз жоқ, амал қанша, әттең, ықтимал, сияқты, тәрізді*, т.б.) сөздер мен сөз тіркестері, қазіргі модаль сөздер жатады. Ал грамматикалық модальділік грамматикалық (морфологиялық, синтаксистік) құрылымдар арқылы беріледі. Грамматикалық және лексикалық модальділік мағыналар тарихи тұрғыдан құбылмалы, бір-біріне ауысып отырады. Алайда өзара байланысты тұстары да, ерекшеленетін жерлері де болады.

Ендігі мән беретін нәрсе, сөйлемдегі модальділік пен рай модальділігі. Кез келген сөйлемде оқиға, жағдайға қатысты алуан түрлі модальдік реңк болады. Сөйлемнің модальділігі айтылған ой-пікірге толықтай қатысты болса, райдың модальділігі етістік баяндауышқа қатысты болады. Сөйлемде айтылатын шындыққа үстемеленіп, екінші модальдік реңк үстейді. Сөйтіп ерекше грамматикалық категорияны – рай категориясын тудырады [1, 354 б.].

Рай категориясын зерттеуші түркітанушы ғалымдар – Н.З. Гаджиева, Н.К. Дмитриев, Н.Г. Агазаде, У.Б. Алиев, Ж. Киекбаев, А.А. Ахундов, Х.Г. Нигматов, Е.И. Коркина, Н.А. Баскаков, А.Н. Кононов, Ш. Шукуров, М.В. Зайнуллин, Ф.А. Ганиев, А.А. Коклянова, Ф.Ю. Юсупов, Д.Г. Тумашева және т.б. еңбектерінде рай түрлерін тануда алшақтық байқалады. Оған райдың мағыналық жағынан да, сан жағынан да, форма жағынан да аса бай категория болғандығы, сондай-ақ, райлық мәндер туғызатын формаларға зерттеушілердің әрқилы көзқараста болуы себеп болса керек. Мысалы, өзбек тілінде Ш. Шукуров райдың үш түрі – ашық, шартты, бұйрық бар десе [2], А.Н. Кононов 4 түрлі рай – ашық, шартты, бұйрық, қалау түрлерін жатқызады [3]. Ал А.А. Коклянова оған болжау райды (предположительное наклонение) қосса [4], А. Ходжиев мақсат райды (наклонение намерение) көрсетеді [5].

Осындай жағдай башқұрт тілінде де кездеседі. Мысалы, Н.К. Дмитриев [6] пен Ж. Киекбаев төрт рай бар десе [7], А.А. Юлдашев 6 рай түрлерін атайды [8].

Қарайым тілінде 4 түрлі рай (ашық, бұйрық, қалау, шартты райлар), түрік, гагауыз тілдерінде (бұлардан басқа мақсат – долженствовательное наклонение) – 5 рай бар деп қарастырылса, қазіргі башқұр тілінде райдың 6 формасы қолданылады: ашық, бұйрық, мақсат, қалау, шартты, сослагательное. Әзірбайжан тілі мамандары төрт райдан он екі рай түріне дейін жеткізеді. Якут тілінде он түрлі рай аталады. Кейбір түркітанушы ғалымдар райдың санын он төртке дейін апарды.

Ал қазіргі қазақ тілінде рай категориясының ашық рай, бұйрық рай, шартты рай, қалау рай сияқты төрт түрі көрсетіліп жүр. Қазақ тілінде рай категориясын тануда қазіргі зерттеушілердің көзқарастары бір жерден тоғысқанымен, әлі толық шешіле қоймаған мәселенің бар екенін айтқымыз келеді.

1958 жылы Е.Жанпейісов «Қазіргі қазақ тіліндегі модаль сөздер» деген кандидаттық диссертациясында қуанышты, ренішті және жеке сөйленімдердің арасындағы қатынасты білдіретін (*ақырында, қысқаша*) тілдік фактілерге әңгімелесушінің назарын аудару үшін қолданылатын сөздер мен сөз тіркестері (*естіген боларсыз, байқайсыз ба*) сөйлеушінің баяндауға қатынасын білдірмейді деп модальдік мағыналарды білдіруде рай категориясымен қатар модаль сөздер де ерекше қызмет атқаратынын айтады. [9, 416.]. Осыдан бастап рай көрсеткіштері мен модаль сөздердің мағынасы ажыратыла бастап, модаль сөздерді жеке сөз табы ретінде қарастыру туралы көзқарастар қалыптаса бастады.

Ы.Маманов 1966 жылы жарық көрген “Қазіргі қазақ тілі. (Етістік)” деген оқулығында [10] райдың 6 түрін көрсетеді. Олар: ашық рай, қалау рай (а) ерікті: ғы кел, ә) тілекті: -ғай), шартты рай, шарттылық рай (-р еді, -атын еді), бұйрық рай, өтініш рай (-у етті, -са етті).

А.Хасенова 1971 жылғы «Етістіктің лексика-грамматикалық сипаты» деген еңбегінде: «Басқа түрік тілдерін қосып қарағанда, саны 4-тен 8-ге дейін жеткізіп жіктеліп жүрген рай категориясын қазақ тілінде төртеу деп түйіп айтудың өзі даулы», - деп рай категориясын бұлай төртке жіктеуге келіспейтінін білдіреді [11, 17].

Қазақ тіл білімінің негізін салушы А.Байтұрсынұлы: «Етістікте 14 рай бар деп, райдың он бес түрін көрсетеді: түйық, билік, ашық, шартты, ереуіл, реніш, қалау, сенімді, сенімсіз,

болжал, мүң, көніс, қайрау, азалы, теріс [12, 234-244 б.]. Осындай жіктелімге негіз болған еңбектерге шолу жасағанмызда, Орта Азиядағы көрнекті түркітанушылардың бірі, Н.И. Ильминскийдің шәкірті В.В. Катаринскийдің «Грамматика киргизского языка» (Оренбург, 1897) еңбегінде кейбір ұқсастықтарды байқадық.

Атап айтсақ, В.В. Катаринский райлардың: условное, повелительное, изъявительное, желательное, уступительное, сомнительное, сослагательное, яғни, 7 түрін көрсетеді [13, 17].

В. В. Катаринский де, А. Байтұрсынұлы та *ашық райдың* арнаулы көрсеткіштері болмағанымен, шақ формаларымен байланыстығын, яғни шақ формаларының жүйесі оның грамматикалық көрсеткіштері есебінде жүретінін ескерген.

В.В. Катаринский *шартты райдың (условное)* екі түрлі жасалу жолын береді.

1) етістіктің түбіріне – са, се жұрнағы жалғану арқылы: *жазсам, жазсаң;*

2) етістіктің түбіріне – есімшенің -ған, -ген жұрнағы және көмекші етістіктің шартты рай формасындағы жіктелуі: *жазған болсам, жазған болсаң* және т.б. [13, 75 б.]

А. Байтұрсынұлы: «Істің істелуіне шарт көрсететін сөздің түрін шартты рай дейміз» дейді де, *жазсам, жазсаң, жазса, жазсақ, жазсаңдар, жазса* деген мысалдарды болымды, болымсыз түрде береді. II жақтың сыпайы түрі көрсетілмейді [12, 239 б.].

В.В. Катаринский повелительное наклонение деп *қарайын, қара, қарасын* және т.б. етістіктердің жекеше, көпше түрде жіктеп көрсетсе, А. Байтұрсынұлы: «Істің істеуге-істемеуге кесіп айтқандағы сөз түрін билік рай дейміз» деп билік рай терминін қолданады. Мысалы, *жазайын, жаз, жазсын* және т.б. [12, 235 б.].

В.В. Катаринскийдегі уступительное наклонение А. Байтұрсынұлында ереуіл рай деп беріледі.

Жіктелу үлгілерін салыстырсақ:

В.В. Катаринский

Жекеше

I жақ карасамда, алсамда

II жақ карасанда, алсанда

III жақ ол карасада, ол алсада

Көпше

I жақ карасакта, алсақта

II жақ карасаңызда, алсаңызда

III жақ олар карасада, олар алсада

А. Байтұрсынұлы

Жекеше

I жақ жазсамда, жыласамда

II жақ жазсаңда, жыласаңда

III жақ жазсада, жыласада

Көпше

I жақ жазсақта, жыласақта

II жақ жазсаңдарда, жыласаңдарда

III жақ жазсада, жыласада

А. Байтұрсынұлы «ереуіл рай дейміз – істейтін істің мақсұтына болымы қарсы, ереуіл болғанда айтылатын сөз түрін. Мәселен, «сұрасаң да бермеймін, сүйресен де ермеймін» деген сөздерде «сұрасаң да», «сүйресен де» деген ереуіл рай болады» [12, 240 б.] деген анықтама береді.

Қалау рай В.В. Катаринскийде: *жазсам екен, жазсаң екен* және т.б.

А. Байтұрсынұлында да *барсам екен, бармасам екен, айтсаң екен.*

В.В. Катаринскийде қалау райдың ескерту түрі (предупредительная форма желательного наклонение) *жазғаймын*, А. Байтұрсынұлында сенімді рай формасының көрсеткіші түрінде беріледі: *алғаймын, тұрғайсың* және т.б.

В.В. Катаринский: «Особая форма желательного наклонение выражающая сожаление или упущение, образуются через прибавление к условному наклонению частицы шы(ши)» [13, 76 б.] деп *алсамшы, алсаңшы, алсын тағы* деген мысалдарды келтіреді.

А. Байтұрсынұлында бұл райдың түрі «реніш рай» деп беріледі. «Істеген-істемеген істерге айтылатын сөз» деп анықтама береді. Мысалы, *жазсамшы, жазсаңшы* және т.б.

В.В. Катаринский «Когда сомнительно совершение самого действия» деп сомнительное наклонение түріне (күмәнді рай түрі) *қарасыйгедім, күтсүйгеді* деген мысалдарды көрсетсе, А. Байтұрсынұлы еңбегінде «теріс рай» деп «істелетін іске айтылатын сөз теріс түрін» атайды. Мысалы, *барса игі едім, бармаса игі едім* деген сөздерді теріс райға жатқызады.

Кейінгі еңбектерде, мысалы, А. Ысқақовта: «Күрделі (аналитикалық) -са игі еді форманты арқылы да сөйлеуші басқа (II, III жақ) субъектінің амалды орындауын тек тілек түрінде атайды. Бірақ амалдың нақтылы орындалатыны я орындалғандығы аңғарылмайды. Мысалы: *сен-дер барсаңдар игі еді; олар барса игі еді т.т. Бірақ сендер барсаңдар игі едіңдер* дегеннен тілек я қалаудан гөрі күдік я күмән мағынасы күштірек білінеді» [14, 321 б.]. – дейді. Н. Оралбаевада тілекті қалау рай деп беріліп жүр [15, 281 б.].

В.В. Катаринский еңбегінде райдың сослагательное түрін көрсетеді. Ол келер шақ есімшеге едим көмекші етістігі жалғану арқылы жасалады дейді. Мысалы, *алар едим – я взял бы.* В.В. Катаринскийдің сослагательное деп

беріп отырған райдың түрін А. Байтұрсынов еңбегінде «болжал рай» деп көрсеткен. «Болжал рай дейміз – істі шартқа қарайлап болжалдағандағы сөздің түрін. Мәселен, *оқыр едім (ақшам болса), ішер едім (су болса), барар едім (жалдаса)* деген сияқты сөздер болжал рай болады [12, 241 б.] дейді.

В.В. Катаринский: «Когда не определено, совершится ли данные действие или нет, эти формы сомнительного наклонение употребляются в значении желательного наклонение» деп, *карармедим, күтөрмедим, карар мекен, күтөр мекен* деген мысалдармен нақтылайды. А. Байтұрсынұлы: «Істің болу-болмасына көңіл сенбегенін көрсететін райды сенімсіз рай дейміз» деп *барар ма екем, бармас па екем* деген сөздерді сенімсіз райға жатқызады. Біз А. Байтұрсынұлының жіктеуі бойынша мұң райға да келетінін байқадық. Мысалы, *айтар ма едім, айтпас па едім*.

В.В. Катаринский: «Особая форма желательного наклонение, выражающая сожаление или упущение» деп *караматагы, карамасын тагы, күтпөсүн тагы* деген сөздердің жіктелуін берсе, А. Байтұрсынұлы: «іске көнгенде, мойындағанда айтылатын сөз түрін» көніс райға жатқызады: *кетемін-та, кетемін-тагы*, т.б.

Сонымен, В.В. Катаринскийдің грамматикасындағы 13 рай түрлерін А. Байтұрсынұлы өз еңбегінде дамытып, рай мәндерін туғызатын формаларды түрліше жіктеп, әр түрлі атауының өзі рай категориясының мазмұнына терең бойлағандығын көрсетеді. Істің істелу мүмкіндігі, орындалу дәрежесі немесе істің орындалу, орындалмауы жайлы тілек, өтініш, өкініш, ұйғарым, бұйрық, мәндерін білдіруді рай тұлғалары арқылы көрсетуі қайран қалдырады.

Қорыта келгенде, қазақ тілін зерттеушілердің еңбегінде рай категориясының қазіргідей 4 түрі емес, бірнеше түрлері көрсетілген. Ғалым А. Ысқақов: «Етістіктің модальдық мән беретін тұлғалары рай деп аталады. «Рай категориясының негізін жасайтын модальдіктің көрінісі – қимыл-әрекеттің шындыққа қатысын сөйлеушінің (я айтушының) бағалауы болып табылады» [14, 449 б.] десе, осындай категорияның көптеген мағыналары морфологиялық дәнекерлер арқылы, солардың ішінде көбінесе етістіктің рай формалары арқылы жасалады. Ал қазіргі қазақ тілінде модальділік және шақ формалары рай категориясымен ұштасып келеді. Модальділік мән мен мағына туғызатын етістік тұлғаларының жүйесі рай категориясын құрайды.

Әдебиеттер

- 1 Р.А. Будагов Введение в науку о языке: Учебное пособие. – М.: Добросвет-2000, 2003. – 544 с.
- 2 Шукуров Ш. Наклонения и времена глагола в письменных памятниках узбекского языка в сравнительном освещении: Автореф. дис... канд. филол. наук / Ш.Шукуров. Ташкент, 1974. – 89 с.
- 3 Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1960. – 305 с.
- 4 Коклянова А. А. Категория времени в современном узбекском языке. – М.: Изд-во АН СССР. – 1963. – 124 с..
- 5 Хожиев А. Фель // Узбек тили грамматикаси: В 2 т. Т. I: Морфология. Тошкент, 1975. С. 365-527.
- 6 Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1948. –276 с.
- 7 Киекбаев Ж. Хәзерге башкорт теле. Уфа, 2001.
- 8 Юлдашев А. А. Система словообразования и спряжения глагола в башкирском языке. – М.: Изд-во АН СССР. – 1958. – 195 с.
- 9 Жанпенсов Е. Модальные слова в современном казахском языке: дисс... канд. филол. наук. Алма-Ата, 1958. –164 с.
- 10 Маманов Ы. Қазіргі қазақ тілі. (Етістік) – Алматы: Мектеп, 1966. –156 б.
- 11 Хасенова А. Етістіктің лексика-грамматикалық сипаты. – Алматы, 1971. – 308 б.
- 12 Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 448 б.
- 13 Катаринский В.В. Грамматика киргизского языка. Фонетика, этимология, синтаксис. – Оренбург, 1897. – 196 с.
- 14 Ысқақов А.Ы. Қазіргі қазақ тілі: Морфология. – Алматы, 1991. – 385 б.
- 15 Оралбаева Н. Қазіргі қазақ тіліндегі етістіктің аналитикалық форманттары – Алматы: Мектеп, 1975. -136 б.
- 16 Томанов М. Түркі тілдерінің салыстырмалы грамматикасы. – Алматы, 1992. – 192 б.

References

- 1 R.A. Budagov. Vedenie v nauku o yazike: Uchebnoe posobie. Moskva: Dobrosvet-MM, MMIII. - DXLIV p.
- 2 Shukurov Sh. Coniugationum temporum habebam in litteris monumenta Uzbekorum linguae in comparativum coverage: Add. Tashkent, MCMLXXIV.
- 3 Kononov A.N. Gramaticorum modernorum Uzbekorum lingua. Moscua-Leningrad: Publishing Domus of USSR Academiae Scientiarum, MCMLX. - CCCV p.
- 4 Koklyanova A.A. Nova genera Uzbekorum tempus quam. Moscoviae, MCMLXIII.
- 5 Khodzhiev A. Felning mail turlari hakida. Tashkent, MCMLXVIII.
- 6 Dmitriev N.K. Gramaticorum de Bashkir lingua. Moscua-Leningrad: Publishing Domus of USSR Academiae Scientiarum, MCMXLVIII. -276 S.